

KRONIKA 2022 70

IZREDNA ŠTEVILKA

IZ ZGODOVINE EPIDEMIJ

70
2022

KRONIKA

kronika.zzds.si/kronika

Iz zgodovine epidemij

Uredila:

Barbara Šterbenc Svetina

Miha Preinfalk

IZDAJA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

<https://zzds.si>

Kronika 2022, letnik 70 – Iz zgodovine epidemij (izredna številka)

Odgovorni urednik/ Managing editor:

dr. Miha Preinfalk (Ljubljana)

Tehnična urednica/ Technical editor:

mag. Barbara Šterbenc Svetina (Ljubljana)

Uredniški odbor/ Editorial board:

mag. Sonja Anžič-Kemper (Pforzheim, Nemčija), dr. Aleš Gabrič (Ljubljana),
dr. Stane Granda (Ljubljana), dr. Katarina Keber (Ljubljana), dr. Miha Kosi (Ljubljana),
dr. Harald Krahwinkel (Celovec), Irena Lačen Benedičič (Jesenice),
dr. Tomaž Lazar (Ljubljana), dr. Hrvoje Petrić (Zagreb), dr. Vlasta Stavbar (Maribor),
dr. Imre Szilágyi (Budimpešta) in dr. Nadja Terčon (Piran)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.

© Kronika

Redakcija te številke je bila zaključena:

15. decembra 2021

Prevodi povzetkov/ Translations of Summaries:

Manca Gašperšič, Andrej Svetličič - angleščina (English)

Lektoriranje/ Language Editor:

Rok Janežič

UDK/ UDC:

Breda Pajsar

Uredništvo in uprava/ Address of the editorial board:

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU / Milko Kos Historical Institute at ZRC SAZU
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

Letna naročnina/ Annual subscription:

za posameznike/ Individuals 25,00 EUR

za študente in upokojene/ Students and Pensioners 18,00 EUR

za ustanove/ Institutions 30,00 EUR

Izdajatelj/ Publisher:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije

Aškerčeva cesta 2

SI-1000 Ljubljana

Transakcijski račun/ Bank Account:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije 02010-0012083935

Sofinancirajo/ Financially supported by:

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije/ Slovenian Research Agency
ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa/ ZRC SAZU, Milko Kos Historical Institute

Računalniški prelom/ Typesetting:

Medit d.o.o.

Tisk/ Printed by:

Fotolito Dolenc d.o.o.

Revija Kronika je vključena v podatkovno bazo/ Kronika is indexed in:

Scopus; Historical Abstracts, ABC-CLIO; MLA International Bibliography; PubMed; ERIH Plus;
Bibliography of the History of Art.

Na naslovni strani/ Front cover: Hinko Smrekar: Kuga / The Plague, 1917.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

616-036.22(497.4)(091)(082)

IZ zgodovine epidemij / uredila Barbara Šterbenc Svetina, Miha Preinfalk ; [prevodi povzetkov Manca Gašperšič, Andrej Svetličič - angleščina]. - Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2022. - (Kronika, ISSN 0023-4923 ; letn. 70, izredna št.)

ISBN 978-961-6777-29-2

COBISS.SI-ID 92720387

KAZALO

Barbara Šterbenc Svetina, Katarina Keber:	Predgovor	5
Urška Bratož:	Preprečevanje črnih koz v Avstrijskem primorju.....	7
Luka Hekič:	Poročanje časopisja o epidemiji črnih koz na Kranjskem v letih 1873–1874	19
Monika Kropelj Telban:	Pripovedi o kugi in zdravilne prakse proti tej bolezni v ljudskem izročilu.....	27
Boris Golec:	Kužne epidemije na Dolenjskem med izročilom in stvarnostjo	41
Katarina Keber:	Kranjski obrambni mehanizem za zaščito pred prvo epidemijo kolere v Evropi.....	79
Katarina Keber:	Epidemija v šolskih klopih. Primer španske gripe leta 1918 v osrednjeslovenskem prostoru	93

Barbara Šterbenc Svetina, Katarina Keber:	Foreword	104
Urška Bratož:	Smallpox prevention in the Austrian Littoral	105
Luka Hekič:	Newspaper reporting on the smallpox epidemic in Carniola in 1873–1874.....	119
Monika Kropelj Telban:	Folktales about the Plague and Healing Practices against It in Narrative Folklore.....	127
Boris Golec:	Plague Epidemics in Lower Carniola between Tradition and Reality.....	141
Katarina Keber:	Carniola's Defense Mechanism for Protection against the First Cholera Epidemic in Europe	183
Katarina Keber:	Epidemic on school benches. A case of Spanish flu in 1918 central Slovenia	197

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 398(=163.6):615.89
616.98:579.842
616-036.21

Prejeto: 8. 7. 2021

Monika Kroje Telban

dr., znanstvena svetnica, Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

E-pošta: monika.kroje@zrc-sazu.si

Orcid: <https://orcid.org/0000-0001-6459-3683>

Pripovedi o kugi in zdravilne prakse proti tej bolezni v ljudskem izročilu

IZVLEČEK

Prispevek obravnava pripovedno izročilo o kugi, predvsem tisti del, ki govori o njenem širjenju ter načinih obrambe in zdravljenja pred to boleznijo v slovenskem prostoru in delno v širšem evropskem okviru. V prvem delu so analizirane pripovedi, v katerih se Kuga kot poosebljeni demonski lik bolezni širi iz kraja v kraj in iz dežele v deželo, v drugem delu članka pa je obravnavan predvsem način preprečevanja širjenja in zaščite pred to boleznijo ter zdravljenje, zarotitve, zagovarjanje in druge vernakularne prakse ljudi v času epidemije.

KLJUČNE BESEDE

kuga, pandemije, slovstvena folklor, Slovenija, ljudska medicina

ABSTRACT

FOLKTALES ABOUT THE PLAGUE AND HEALING PRACTICES AGAINST IT IN NARRATIVE FOLKLORE

The contribution discusses the narrative folklore about the plague, most notably how it spread, how people tried to protect themselves against the disease and how they treated it in Slovenian territory and, to some extent, within the wider European framework. The first part presents the analysis of folktales in which the Plague, personified as a demonic figure, roams from place to place, from one land to another. The second part focuses on steps taken to prevent the disease from spreading and means of protection against it, as well as healing, charms, incantations, and other vernacular practices during the epidemic.

KEY WORDS

plague, pandemics, folk narrative, Slovenia, folk medicine

Pripovedi o kugi – nalezljivi kužni bolezni, ki je v valovih že večkrat močno prizadela človeštvo – so se v ustnem izročilu ohranile bodisi kot opis razmer in obrambe pred epidemijo kuge ter zdravljenja te bolezni bodisi kot pripovedke o kugi – demonu, ki mori ljudi in živino. Ljudje so jo, predvsem v Evropi, opisovali kot bajeslovno bitje, tako kot so si predstavljali smrt, moro, lakoto in različne druge bolezni. V poosebljeni obliki se je pojavljala v demonologiji številnih narodov ter je predstavljala enega najhujših strahov v času in okolju, kjer je razsajala.

Motivika ljudskih pripovedi o kugi je zelo obsežna, norveški folklorist Reidar Christiansen jih je v svojem katalogu o migracijskih povedkah (1958) razvrstil pod poglavje *Legends concerning the Great Plague*, med pripovednimi tipi pa omenja:

7080. Kuga v podobi stare ženske hodi od kraja do kraja z grabljami in metlo.

7085. Kugo v podobi stare ženske prepelje brodnik čez vodo. Prepozna jo in prosi, naj mu prizanes. Kuga pogleda v svojo knjigo in to odkloni, a mu obljubi lahko smrt.

7090. Preživela fant in dekle ter njuna usoda.

7095. Ponovno odkritje zapuščenih hiš in cerkve po mnogih letih, odkar je morila kuga.¹

Vendar pa je tematika pripovedi o kugi še precej bolj raznolika, kar lahko razberemo iz gradiva, ki se je ohranilo v arhivih raziskovalnih ustanov in v tiskanih virih.

Kuga in lakota

Eden redkih folkloristov, ki je v slovenskem prostoru pisal o kugi in spremljajoči lakoti v podobi nenasitnega bajeslovnega bitja Netka, je bil Ivan Grafenauer.² Kugo so namreč ljudje pogosto povezovali z lakoto, ki jo je v slovenskem izročilu poosebljal Netek. O njem so pripovedovali, da ogromno poje, a ostaja lačen in se nikoli ne nasiti – od tod tudi njegovo ime »ne tek«, ki sicer pomeni angl. »no appetite«, vendar v smislu, da tek nikoli ne mine.³

V najstarejši ohranjeni slovenski povedki *O Nete-ku*, ki jo je leta 1847 objavil Josip Drobnič, povezuje med netekom in kugo še ni eksplicitno navedena. Avtor le piše, da *.../V tisti hiši, kjer Neteka brez jesti in piti odpraviti hočejo, ljudem in živini vse zaloge poje in popije in v tistem kraju ljudem njive, vinogradi*

*in sadovnjaki tri leta nič ne rodijo. Kjer ga pa prijazno sprejmejo, tam se hvaležniga skaže.*⁴

Tudi slovenski pisatelj Janez Trdina je leta 1881 pisal o Neteku,⁵ vendar ga tudi on ni eksplicitno povezal s kugo. Povezavo med Kugo in Snedežem (v slovenskem izročilu netkom ali netekom) je Grafenauer izpeljal predvsem na osnovi izročil, ki so se ohranila ponekod v alpskem svetu, predvsem v srednjeevropskem prostoru, med Retoromani v Švici ter v Vorarlbergu v avstrijskih Alpah v liku požerušnega možička snedeža:

Snedež / »Der Fresser«

*V začetku 17. stoletja je v Bregenskem gozdu – v porečju reke Bregenz na severu Vorarlberga – divjala kuga. Nekega dne dopoldne je tedaj prišel v nekdanjo gostilno »Pri Soncu« tujec in naročil južino za dvajset ljudi, ter se napotil dalje proti Ellenborgenu. Opoldne se je vrnil, toda sam, in je kosilo tudi sam do zadnje drobtine pospravil. Krčmarici se je zdelo to pošastno in je vprašala župnika za svet. Ta ji je svetoval, naj za kosilo ničesar ne vzame. Ko je tujec vprašal, kaj je dolžan, mu je odgovorila, da je že vse plačano. Tujec se je zahvalil in pove, da se kuga ne bo več širila. Od tedaj ga nihče ni več videl.*⁶

Tudi drugod je ustno izročilo poročalo o vojni in lakoti, ki sledi kugi. V Bosni in Hercegovini so pripovedovali, da kugi sledi leto lakote.⁷ Zanimivo je, da so romunski kmetje, ko so pričakovali prihod kuge, ki naj bi hodila naokrog v podobi ženske, ob cesti nastavili obilo hrane, s katero so gostili vse popotnike, da bi s tem preprečili prihod kuge.⁸ Prav tako pa tudi številni zgodovinski viri poročajo, da sta po kugi sledila pomanjkanje in gospodarski upad.⁹

Kuga, poosebljena v podobi žene, moža, dečka, dekleta ali kužnega para

Kuga je bila po ljudski veri zli duh, ki mori ljudi in živino. Ljudje so si jo, predvsem v Evropi, predstavljali kot nadnaravno ali bajeslovno bitje, tako kot so si predstavljali smrt, moro, lakoto in različne druge bolezni. Kjer je beseda »smrt« moškega spola, je bila tudi kuga pogosto predstavljena kot moški, kjer pa je beseda »smrt« ženskega spola, je bila analogno temu tudi kuga prikazana kot ženska. Kuga – v ljudskem izročilu pogosto imenovana tudi Črna smrt – je torej svojo personificirano podobo privzela po teh predstavah.

¹ Christiansen, *The Migratory Legends*, str. 214–215.

² Grafenauer, Neték in »Ponočna potnica«.

³ Ivan Grafenauer je navedel tudi imena rastlin in živali, ki imajo skupni koren: netečje = jagode, ki človeka ne nasitijo, večinoma brusnice; netečnik = ptica bobnarica (*Ardea stellaria*), ki se tako imenuje zaradi samčevega vsiljivega glasu (Grafenauer, Neték in »Ponočna potnica«, str. 164–165).

⁴ Drobnič, Slovenska pripovedka; Grafenauer, Neték in »Ponočna potnica«, str. 171.

⁵ Trdina, Verske bajke, str. 537.

⁶ Beitzl, *Im Sagenwald*, str. 65, št. 82; Grafenauer, Neték in »Ponočna potnica«, str. 159–160.

⁷ Softić, Zapisi usmenih predaja, str. 165.

⁸ Grafenauer, Neték in »Ponočna potnica«, str. 188, 190.

⁹ Mal, *Stara Ljubljana*, str. 81; Golec, Kužne epidemije, str. 59.

Retoromani v Švici so si kugo predstavljali kot staro žensko. Arnold Bühli je objavil povedko, ki pripoveduje, kako je leta 1566 kuga preko Basla in Berna v podobi stare ženske, oblečene v črno, prišla v Ladir:

Pri neki hiši čisto zgoraj v vasi je potrkala na okno in vprašala, ali bi mogla tu prenočiti. Ne, so ji ljudje odgovorili, v hiši da ni prostora, če bi pa hotela spati v skednju, da lahko. Potem so videli, da je v črno zagrnjena starka stopila v skedenj. Pozneje pa je nihče ni več videl. Drugi dan je v vasi izbruhnila kuga.¹⁰

Na Hrvaškem so pripovedovali, da je v bližini naselja Pavlovac v Bjelovarski županiji živela kuga v gozdu.

Skozi ta gozd se je nekega večera peljal kmet na vozu. Kuga, ki je sedela pri ognju in pekla konjsko in človeško meso, mu je ponudila človeško meso, ki ga je kmet tudi pojedel. Ko se je kmet vrnil v Pavlovac, je izbruhnila kuga in pomorila vse prebivalce.¹¹

V Bosni in Hercegovini so kugo opisovali kot ženo, ki ima v eni roki metlo, v drugi pa luč, da lahko najde in »pomete« čim več ljudi.¹² Pred kugo so bežali v pečine oziroma gore ali v druge kraje.¹³ Tudi v slovenskem izročilu se je ohranil pregovor: »Če se prikaže kuga v bližini, kupi si par močnih črevljev in beži tako dolgo, da bodo podplati raztrgani.«¹⁴

Germanski narodi so si kugo predstavljali v podobi moškega ali dečka. Jacob in Wilhelm Grimm sta med drugim objavila sledečo pripoved o kugi v podobi visokega moža:

Visoki mož na Ulici umora v kraju Hof
Leta 1519, tik preden je začela kuga moriti v kraju Hof, se je na Ulici umora prikazal visok črn mož. Njegove široko razkročene noge so segale na obe strani ulice in njegova glava se je dvigala nad strehami hiš. Moja prababica Valburga Widmann ga je nekega večera videla, kako je hodil po ulici z eno nogo pri vhodu krčme in z drugo čez cesto pred veliko hišo, ki je stala tam. Bila je tako prestrašena, da ni vedela, kam naj gre. V božjem imenu in križajoč se je nadaljevala pot po sredi ceste med njegovimi razkročenimi nogami. Če si tega ne bi upala storiti, bi ji prikazen sledila. Komaj je ubežala, ko je duh treščil noge skupaj, tako močno, da so se vse hiše na Ulici umora skorajda sesule.

Kmalu zatem je kuga prizadejala mesto in prav na Ulici umora je udarila najprej.¹⁵

Prav tako razširjene – predvsem v Srednji Evropi in tudi v Islandiji¹⁶ – so bile predstave o kužnem paru – moškem in ženski, ki sta hodila od kraja do kraja in širila kugo. Kot pripoveduje nemška povedka iz Schweinfurta ob reki Main, je smrtnik kosil, žena smrt (kuga) pa je grabila za njim in le to, kar je ušlo skozi grablje, ni umrlo.¹⁷ Tudi na Bavarskem v Nemčiji so bile dokumentirane predstave o moškem smrtniku in ženski smrti, ki sta kot kuga morila po deželi. Ena takih pripovedi se je ohranila na Avstrijskem Koroškem:

Nekoč je dejal Smrtnik Smrti: »Jaz vzamem koso, ti grablje; jaz bom kosil, ti boš za menoj grabila.« Tako sta šla Smrtnik in Smrt po Maltski gori (Maltaberg) navzgor. Ko sta prišla do poslednjega kmeta, je začel Smrtnik kositi, po vsej Maltski gori navzdol, ona pa je pokošene redi z grabljami vlačila za njim na kup. Medtem je divjala po gori kuga, noben človek ni ostal živ, vse je Smrtnik pokosil.¹⁸

V Vorarlbergu so pripovedovali, kako je prišla kuga v Feldkirchen in pomorila skoraj vse ljudi, tako da so ljudje začeli govoriti, kadar je kdo kihnil, »Bog pomagaj!«

Die Pest in Feldkirchen / Kuga v Feldkirchnu
Od Lichtensteina je prišlo dvoje pošasti proti reki Ill, ena je nosila metlo, druga lopato. Ob reki je dejala ena drugi: »Pojdi ti sem in prekopljaj tu skozi, jaz pa pojdem tja in pometem tam skozi!« Tako sta si razdelili doline. To je bilo veliko umiranje. Če je koga pošast samo pogledala, se je ta opotekel in počrnel, kdor pa je kihnil, je dobil mrzlico in padel še isti dan mrtev na tla. S kihanjem se je bolezen pokazala in ljudje so si v strahu dejali: »Bog pomagaj!« ali »Pomagaj Bog vsem!«.¹⁹

Kihanje naj bi napovedovalo, da ima človek kugo. To voščilo se je razširilo širom po Evropi. Tudi v Angliji so, kot piše Jacqueline Simpson, v času kuge, ki je razsajala v 17. stoletju, začeli ljudje govoriti »Bless you!« ali »God help you!«, če je kdo kihnil, kar se je ohranilo do današnjih dni.²⁰

Švedske povedke pripovedujejo, da je prišla kuga z juga v podobi majhnega lepega dečka, ki je strgal na železno strgalo, a je pustil, da je še ta ali oni v hiši ostal živ; za njim pa je prišlo kužno dekle (pestflicka), ki je pometala z metlo pred vrati, tedaj pa so vsi v vasi pomrli.²¹

¹⁶ Gunnell, *Mists, Magicians*, str. 49–50.

¹⁷ Bronner, *Von deutscher Sitt*, str. 262; po: Grafenauer, Neték in »Ponočna potnica«, str. 183.

¹⁸ Graber, *Sagen aus Kärnten*, št. 258; po: Grafenauer, Neték in »Ponočna potnica«, str. 184.

¹⁹ Beitzl, *Im Sagenwald*, str. 65, št. 82; po: Grafenauer, Neték in »Ponočna potnica«, str. 184.

²⁰ Simpson in Roud, *A Dictionary of English Folklore*, str. 280.

²¹ Grimm, *Deutsche Mythologie*, str. 994; po: Grafenauer, Neték in »Ponočna potnica«, str. 187.

¹⁰ Bühli, *Sagen aus Graubünden*, 2, str. 210; po: Grafenauer, Neték in »Ponočna potnica«, str. 186.

¹¹ Krauß, *Südslavische Pestsagen*, str. 36.

¹² Softić, *Zapisi usmenih predaja*, str. 166.

¹³ Prav tam, str. 165.

¹⁴ Slekovec, *Kuga na slovenskem štajerskem*, str. 142.

¹⁵ Grimm, *Deutsche Sagen*, št. 167, str. 243: »Der lange Mann in der Mordgasse zu Hof«.

V estonskem izročilu je bila kuga poosebljena v moški podobi, kot fant ali črni mož:

/.../ Blizu Suure-Jaani je bil kmet iz kmetije Tooba ravno v gozdu, ko je zagledal demona kuge, kako pleše in poje pod drevesi: »Pat-pat-pat do Paelamaa, kōps-kōps-kōps do Kōnnua, top-top-top do Tooba!« Kmet je razumel, da je bil to demon kuge in je rekel: »Pa poglejmo!« Šel je domov, vzel jerebikino gorjačo, vrezal je tri peterokrake zvezde vanjo in čakal. Sredi noči je nekdo prišel in prosil, da bi ga spustil noter. Kmet je odprl vrata in zagledal črnega moža. Kmet ga je začel mlatiti z gorjačo, dokler ga kužni demon ni prosil, naj ga spusti. Kmet je rekel: »Ko boš obljubil, da ne boš šel nikamor več, da bi moril, bom nehal.« Demon kuge je to obljubil in mož ga je nehal tepsti.²²

Kot je razvidno iz predstavljenega izročila, so v zgodbah o kugi pogosto omenjeni kraji, kjer je kuga morila. Estonska folkloristka Reet Hiimäe je ugotovila, da je v povedkah o nevarnih krajih – na primer krajih, kjer je omenjena širitev kuge – mogoče osnovati mentalni zemljevid, ki pokriva pojavljanje nevarnosti v regiji, ter izhod iz te nevarnosti.²³ Prav tako je Timothy Tangherlini na osnovi skandinavskih pripovedi o kugi ugotovil, da so ljudje na osnovi svojih verovanjskih predstav povsem logično s pripovedmi skušali mapirati pot širjenja demona kuge kot poosebljene bolezni.²⁴

Ljudje v Islandiji in tudi v nekaterih drugih evropskih državah so pripovedovali, da se kuga lahko prikazuje tudi v podobi megle, dima ali oblaka, ki se usede na dolino in mori ljudi ter živino, zato so si skušali rešiti življenje tako, da so bežali v gore.²⁵

Kuga se da prenesti ali prepeljati in ne more sama čez vodo

Pripovedi o kugi, ki po vnaprej določeni poti potuje v kraje, kamor se je namenila in se da prepeljati čez reko ali morje na otok, navajata tako Timothy Tangherlini v Skandinaviji (1988) kot Reet Hiimäe v Estoniji (2016), dokumentirane pa so bile tudi v francosko-bretonskem, pruskem in poljskem izročilu. Tudi južni Slovani so pripovedovali, da kuga ne more sama preplavati reke ali morja, zato si preskrbi prevoz; številne pripovedi sta objavila Matija Valjavec²⁶ in Friedrich Krauß,²⁷ na primer:

Kuga dojde do jedne vode. Onda se je baš Sava razlila pa neje mogla gaziti pa prosi jednoga človeka koji

se je na čamcu vozil, da ju preveze ne znajući da ima on psa pod gunjom. Prijel ju je v čamec i prične veslati. Kad na sredu vode dojde pes se prebudi, zagleda kugu i na nju nasrne. Kuga počne človeka prositi, da ju oslobodi, ali zaman, pes ju je tak dugo klal i grabil dok je ne vu vodu opala. Tak je komaj došla na drugi breg grozeča, da bu vre svoje rane osvetila samo dok ji psi pocrkaju. No hvala bogu, to skoro ne bu, ar je saki dan 'se više psov.²⁸

V povedkah, v katerih je opisano, kako se je dala kuga prenašati ali prepeljati iz kraja v kraj, je pogosto omenjeno, da se je bala psov²⁹ in mačk, odganjalo pa jo je tudi petelinje kikirikanje. Pred kugo so obvarovale tudi brinove veje:

Kuga je prosila brodnika, ki je prepeljeval ljudi s Primorja na bližnji otok, naj njo samo prepelje čez morski preliv na ta otok. Ne bo mu storila nič žalega, če ji pa ne zaupa, naj naloži v sredo čolna, med seboj in Kugo, trnja in brinovega grmičja. Čolnar je to storil in se mu ni nič hudega zgodilo, vse naokoli pa je morila Kuga.³⁰

Tovrstne pripovedi so navdihnile tudi slovenskega pesnika Antona Aškercja in njegovo balado »Ponočna potnica«.³¹

Profilaktična dejanja in zdravila

Kuga in agrarni rituali

Spomin na stare agrarne rituale v južnoslovan-skem prostoru ohranja povedka o

Kugi in Smrti, ki naj bi bili sestri, prišli naj bi iz Sarajeva. Ena je morila ljudi, druga jih odpelje na drugi svet. Nekoč sta nekemu možu obljubili, da mu ne bosta nič storili, če ju bo na hrbtu prenesel v drugi kraj, da ju psi nebi raztrgali. Med potjo ju kmet vpraša, kako bi se ljudje lahko rešili kuge? Odgovorili sta, da bi morali 12 fantov in 12 devic nagih vpreči v plug, s katerim bi mladi sedemkrat zaorali okoli vasi po isti brazdi. Ko ju je mož odložil, so se tisti dan številni ljudje v tem kraju pomrli, nato pa je po moževem nasvetu 24 fantov in deklet oralo okoli vasi in rešili so se kuge.³²

Da so bile podobne pripovedi in rituali »zaoranja bolezni« znani tudi drugod v srednji in južni Evropi, potrjuje spomin na šego, ki se je v Loški dolini ohranila do konca 19. stoletja. Ženske so kužno bolezen

²² Hiimäe, *Esti kratkupärimus*, str. 124; Hiimäe, *Narative Maps*, str. 180.

²³ Hiimäe, *Narative Maps*, str. 179–181.

²⁴ Tangherlini, *Ships, Fogs and Traveling Pairs*.

²⁵ Gunnell, *Mists, Magicians*, str. 49; Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 76.

²⁶ Valjavec, *Narodne pripovjedke*, str. 243.

²⁷ Krauß, *Südslavische Pestsagen*, str. 14; Krauß, *Volksglaube*, str. 64, 67.

²⁸ Valjavec, *Narodne pripovjedke*, str. 243; Krauß, *Volksglaube*, str. 64; po: Grafenauer, Neték in »Ponočna potnica«, str. 190.

²⁹ Da se je kuga izogibala psov, omenja tudi bosansko in hercegovoško izročilo; prim.: Softić, *Zapisi usmenih predaja*, str. 164.

³⁰ Krauß, *Volksglaube*, str. 67; Grafenauer, Neték in »Ponočna potnica«, str. 190–191, op. 24.

³¹ Anton Aškerc, *Ponočna potnica. Ljubljanski zvon* 10/7, 1. 7. 1890, str. 385.

³² Krauß, *Südslavische Pestsagen*, str. 25–30.

zaorale tako, da so okoli vasi vlekale plug – ene privezanega okoli pasu, druge so ga držale za ročaj. Tako so zaorale brazdo trikrat okoli vasi.³³

Tudi Aiša Softić je med bosanskimi in hercegovskimi rokopisi o kugi odkrila podobne načine obrambe pred to boleznijo. Ohranilo se je izročilo iz okolice Bosanske Gradiške:

*V vasi so našli dve sestri dvojčici in dva črna vola, ki ju je skotila ista krava. Čez noč je bilo treba narediti povsem nov plug, nato pa sta sestri povsem goli s tema dvema voloma in plugom zaorali eno brazdo okoli cele vasi. Tako so se obranili kuge.*³⁴

Aiša Softić poudarja, da ima pri tovrstnih izročilih pomembno vlogo magični krog ali ris, ki so ga zarisali okoli človeka, skupine ljudi ali v tem primeru okoli cele vasi, saj so verjeli, da so v zarisanem krogu ali risu varni pred zlimi silami. Vendar je imelo pri tej šegi posebno magično moč tudi oranje okoli vasi kot čarno dejanje, poleg tega je bilo pomembno, kdo je oral in kako je bilo oranje izvedeno.

Zagovarjanje in apotropajska dejanja

Eno redkih poročil o tem, kako so se ljudje branili in zdravili pred kugo, je podal angleški pisatelj Daniel Defoe, ki je v knjigi *A Journal of the Plague Year* (Spomin na leto kuge, 1722) ohranil poročilo o življenju v Londonu leta 1665. Opisal je različna rastlinska zdravila, obrambne zagovore in omne proti kugi, pa tudi znamenja, ki napovedujejo kugo. Med preventivnimi zelišči omenja česen, vinsko rutico (*Ruta graveolens*), tobak in kis. V romanu govori tudi o magičnih listkih, na katerih so bili zapisani čarovni izreki in znaki, med drugim *Abracadabra* v trikotniku, ki so jih nosili v vrečkah okoli vratu ali privezane na osebo s številnimi vozli.³⁵

Podobni pristopi so bili dokumentirani tudi drugod v Evropi. V slovenskem prostoru poročila o zagovarjanju proti kugi segajo že v 16. stoletje. Tako je že goriški škof Pavel Bizancij leta 1583 v poročilu, ki ga je poslal oglejskemu patriarhu, napisal, da goriški Slovenci prakticirajo zagovarjanje proti kugi.³⁶

Neke vrste zagovor oziroma zarotitev proti vsem kužnim boleznim se je ohranila v Zagovorni knjižici Jakoba Ranta iz Dolenčic v Poljanski dolini iz leta 1851 in se glasi tako:

pokličem jest Jaka vimen Svetga Benedikta in vimen Tega Nar Svetišga Čez nebeške Moči nar Nar visokišiga Čez Svet zijan z zinaji Adonoji Attanatos Deous Bog tanar Močnejši U Presveti Trojici

zpik = tro = ik = volf

toje Aleluja Aleluja Aleluja

*trikrat križ naredit in trikrat gor dihnet še 4 nebeška znamenja se morja dat (. S ō . . S S ō S S o. L. ♀) vžit Nato se moli 7 očenašov b Čajsti Presvetej Trojici in teh Patronov.*³⁷

Proti kugi so se ljudje skušali zaščititi tudi z obrambnimi čarnimi znaki ali črkami ter izreki zoper kugo, vendar se jih ni veliko ohranilo. Najstarejši znani slovenski »zapretek« proti kugi je zapisan v koroški *Duhovni brauni* (Duhovni brambi) iz leta 1740:

*Gospod Franzhiskus Salorius škof v Salmonii je ana prizha de v leti 1547 se je sgodivo, da so utrenti per Konziliumu al rati ukupe bli sbrani škofi in drugi kuoshterski tavishi, k so Rat dershali, da je she zbries 20 škofou inu tok vishah na kugi umerlo, tedei je ta patriarh od Austicie, usam te prizhiozhe buhstabe ratou, kateri so od s. Zahariusa škofa, v Jerusalem re-svoshani, inu sa kuo gorei sebranjeni bli, inu poterdeni, to majo kako ano shishno pomuzh, kader je kuga de je imamo udrukano per sabe nositi. K so tu sturili ni obeden vezh na kugi umerou inu kader se bushtabi na ane duri sa shribajo, so usi pred kugo obuarani, kiri pod isto streho bonajo.*³⁸

*Buhstabi sa kugo so leti: + ZDLA +BIZ +SAB +ZHGP +BFRS.*³⁹

Tovrstni obrambni čarovni znaki, t. i. »zapretki«, so bili – kot obramba pred kugo – razširjeni tudi v slovenskem prostoru.

Svetniki – zaščitniki pred kugo

Da bi premagali kugo, so ljudje začeli postavljati kužna znamenja, cerkve in kapelice, posvečene zavetnikom pred kugo, predvsem sv. Roku, sv. Boštjanu, sv. Rozaliji, sv. Barbari in na Koroškem sv. Ožboltu.⁴⁰

Kot je razvidno iz izročila, ki se je ohranilo v vasi Povir v občini Sežana, je imel moč nad kugo tudi sv. Fabijan:

Kuga je v podobi črne dekllice stala vrh hriba in klicala: »Fabjan, Boštjan, ko si ti močan, v Povirsko vas mi priti na daš!«

³⁷ Zagovorna knjižica Jakoba Ranta po domače Kočarja v Dolenčicah št. 9 v Poljanski dolini. Rokopis je iz leta 1851, hranil ga je Janez Dolenc; po: Möderndorfer, *Ljudska medicina*, str. 23–24.

³⁸ Gospod Franzhiskus Salorius je pričal, da so se leta 1547 zbrali škofi in drugi samostanski bratje pri konziliju. Ker je že 20 škofov in več višjih zaradi kuge umrlo, je patriarh iz Austicie svetoval vsem pričujoče črke (buhstabe), ki jih je škof Zaharius v Jeruzalemu potrdil kot hišno pomoč proti kugi. Nositi jih je treba natisnjene pri sebi, in ko so ljudje to storili, ni nobeden več za kugo umrl; in ko so jih napisali na vrata hiše, iz te hiše ni nobeden več za kugo umrl.

³⁹ Dolenc, *Zagovori*, str. 45.

⁴⁰ Möderndorfer, *Ljudska medicina*, str. 33.

³³ Möderndorfer, *Ljudska medicina*, str. 130, 392.

³⁴ Softić, Zapis usmenih predaja, str. 163.

³⁵ Simpson in Roud, *A Dictionary of English Folklore*, str. 280.

³⁶ Gruđen, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 1061; po: Möderndorfer, *Ljudska medicina*, str. 33.

Cerkev sv. Roka v Dravljah in znamenje ob Celovski cesti v Ljubljani.

Kužno znamenje iz leta 1743 v Mariboru na Glavnem trgu, delo Jožefa Strauba. Okoli Matere božje je razvrščenih šest svetnikov, priprošnjikov zoper kugo. Spomenik so postavili v zahvalo za konec kuge (1681), ki je v 17. stoletju terjala življenje tretjine prebivalstva.

*V cerkvi sv. Jakoba so namreč posebej častili svetega Boštjana in svetega Fabijana ter se jima priporočali zoper kugo.*⁴¹

Leta 1644 je v Zapužah in Dravljah pri Ljubljani razsajala kuga. Zato so se prebivalci Draveljske sosseke zaobljubili, da bodo sezidali cerkev, h kateri je šla vsako leto na dan sv. Roka (16. avgusta) slovesna procesija, ki se je običajno končala z veselim proščanjem.⁴²

Baročni pridigar in pisec Janez Svetokriški je v pridigi, posvečeni svetemu Roku, v zbirki pridig *Sacrum promptuarium* (1691) pisal o kugi, ki je morila v slovenskem prostoru, ter o procesijah, ki so se jih ljudje udeleževali na ta dan, da bi jih sv. Rok obvaroval pred to strašno boleznijo.⁴³

Zapornice in karantene

Po ljudskem izročilu naj bi že samo križ, ki so ga postavili na pot ali pred predor, ki je vodil v drugo pokrajino, lahko pripomogel, da se kuga tam ni razširila. O tem pripoveduje koroško izročilo:

*Cesta iz Mežice v Črno je vodila skozi predor, na katerega so postavili križ, nekaj časa preden je začela razsajati kuga. Križ je zabranil kugi pot v Črno, druge poti iz Mežice v Črno ni bilo.*⁴⁴

Včasih pa so bile kršitve prepovedi prehajanja v drugi kraj, kjer kuga še ni izbruhnila, zelo ostre in so zahtevale človeško žrtev:

Pred več sto leti je razsajala v Mežici kuga. Da bi se ta strašna bolezen ne razširila še po drugih krajih, je stala pri Rehtu vojaška straža, ki je morala paziti, da ni šel kdo iz vasi. Pri Kajžarjevem križu, na desnem bregu Meže, so skopali globoko jamo in zagrozili, da bodo vsakogar, ki bi prišel do te jame in hotel v vas, živega pokopali.

*Kajžar je imel prelepo hčerko. Ta lepotica je prišla prva do te jame in hotela v Mežico po opravkih. Vojaki so jo zgrabili in vrgli v jamo. Kljub milim prošnjam in pretresljivemu joku so jo kruti vojaki živo pokopali. Od tistega časa je kuga ponehala. Vojaki in ljudje so bili prepričani, da se je kuga spremenila v lepo Kajžarjevo hčer in da je samo zaradi tega prenehala razsajati.*⁴⁵

Pripoved, ki se je ohranila v Treibachu na Avstrijskem Koroškem, govori o nesrečni usodi žrtve – deklice, ki so jo vrgli v jamo in živo pokopali, da bi preprečili širjenje kuge. V spomin na kugo, ki je tedaj razsajala, na pokopališču pri cerkvi sv. Kozme

in Damijana pri stolpu še danes stoji plošča, na kateri je vklesano: »Kuga 1715«. Tega leta je namreč divjala kuga in ljudje so jo skušali zaustaviti:

*Ko je bila leta 1715 kuga v deželi, so vaščani sklenili izkopati pred cerkvijo, medtem ko je trajala maša, jarek, v katerega bodo zagrebli živega tistega, ki bi prvi stopil iz cerkve, preden se je maša končala. Nesrečo je imela deklica, ki je hitela domov še pred koncem maše, ker je imela doma bolno mater. Zakopali so jo živo, kuga pa zaradi tega ni prišla v ta kraj.*⁴⁶

V mestih so se ljudje pred kugo branili s stražami pred obzidji in prepovedjo vstopa tujcem ter beračem. Kužne straže, kot so jih imenovali, ljudem in blagu niso dovoljevale prehoda brez zdravstvenih spričeval, imenovanih »fede«. Če je prišel kdo iz okuženih krajev, so ga poslali v lazaretno hišico, da je prestal predpisano karanteno.⁴⁷ Izbruh še tako lokalno omejene epidemije je praviloma povzročil zaprtje deželni meja in močno omejitev oziroma ustavitev prometa, zaradi česar je trpelo celotno deželno gospodarstvo.⁴⁸

Viri poročajo, da so leta 1598 ob ponovnem naglem širjenju kuge v Ljubljani z deskami ogradili krakovsko vas, da je bila popolnoma odrezana od sveta, pa tudi druga naselja, kjer se je pojavila kuga. Hiše, kjer je bila kuga, so zakrižali z velikimi Andrejevimi križi, ki so jih narisali na vhodna vrata.⁴⁹

Zaščita z rastlinami in apotropejska dejanja

Kadar se je pojavila kužna bolezen, so se ljudje skušali pred njo zavarovati tudi tako, da so prostore v hiši in hlevih pokadili z brinjem (*Juniperus communis*) in ogljem, ki so mu dodali spika (*Valeriana celtica*), mire (*Commiphore*) in kadila.⁵⁰ Pred kugo naj bi obvarovalo tudi brušenje kose, kot so verjeli ljudje na Štajerskem.⁵¹

V Trebiji v Poljanski dolini na Gorenjskem so kot obrambo pred kugo obleko umrlega za kugo najprej za tri dni zakopali v zemljo, nato so jo za tri dni obesili na streho, da jo je obseval mesec, potem pa so jo še za tri dni izpostavili na sončen kraj, da jo je obsevalo sonce.⁵²

Po nasvetu »Večne Pratike« naj bi kugo pomagala preprečiti tudi prehrana. Opustiti je bilo treba kuhana zelišča: špinačo, kislico, cikorijo, luk, janež, peteršilj in žajbelj. Treba se je bilo vzdržati osoljenih rib, gob, vsakega mesa, slanine, starega gnilega sira, dinj in čebule. Opustiti je bilo treba pitje pijač, kot so

⁴¹ Zgodnja Danica 33, 10. 9. 1880, str. 294; po Kropelj, *Od ajda*, str. 300.

⁴² Mal, *Stara Ljubljana*, str. 82.

⁴³ Svetokriški, *Sacrum promptuarium*, str. 53–54.

⁴⁴ Möderndorfer, *Koroške narodne pripovedke*, str. 62.

⁴⁵ Möderndorfer, *Koroške narodne pripovedke*, str. 61.

⁴⁶ Möderndorfer, *Ljudska medicina*, str. 33.

⁴⁷ Mal, *Stara Ljubljana*, str. 84.

⁴⁸ Golec, Kužne epidemije, str. 26.

⁴⁹ Mal, *Stara Ljubljana*, str. 82.

⁵⁰ Košir, *Ljudska medicina*, str. 30; po Möderndorfer, *Ljudska medicina*, str. 23.

⁵¹ Pajek, *Črtice*, str. 84.

⁵² Möderndorfer, *Ljudska medicina*, str. 31.

jabolčni in hruškov mošt, trdo vino,⁵³ žgano vino⁵⁴ in prekuhana voda.⁵⁵ Pred kugo je obvarovalo tudi pitje v vinu prevrete kervoščénke (*Chelidonium majus*). Pomagalo je pitje soka iz listov in korenin ženskega vrednika (*Teucrium chamaedrys*). Učinkovit pa je bil tudi prah listov in korenin te rastline v vinu. Premožnejši so v vino namočili olupke citrone (*Citrus limonum*) in pomaranče (*Citrus aurantium*).

Pred kugo sta varovala sveža rutica (*Ruta graveolens*) in želod. Tudi tisti, ki je na tešče vzel korenino angelike (*Angelica silvestris*) – »svetiga duha korenino« –, se je zaščitil pred kugo. Zelo uveljavljeno zdravilo je bil piberc, imenovan tudi bedrunc ali žlahtnik – to je travniška rastlina navadni bedrenec (*Pimpinella saxifraga*), ki je podobna kumini in ima zdravilne korenine z močnim – popru podobnim – pekočim okusom. Iz njegovih korenin in listja so si kuhali čaj. V Rožu na Avstrijskem Koroškem je bil piberc znan tudi kot zdravilo proti koleri, ki je za ljudi pomenila podobno groznjo kot kuga. Ohranila se je sledeča zgodba:

Tudi v Rožu je včasih strašna kolera morila ljudi, da so padali kakor muhe. Pri vsaki hiši so imeli mrliča, nekatere hiše pa so popolnoma izumrle. Tudi pri koči Markele so že pokopali gospodarja, gospodinjo, njune otroke in le stari ded je še sedel žalosten na klopci pred hišo. Ko je razmišljal o usodi svojih otrok, je priletela ptica, ki je vztrajno vpila:

»Bedrunc, bedrunc, bedrunc!«

Mož ni vedel, kaj naj bi ta klic pomenil. Ptica je odletela in se kmalu zopet vrnila ter spustila iz kljuna zel, ki je podobna čemeni (kumini). Starček je to zel pobral in jo šel potem še nabirat. Iz korenin tega zelišča je naredil zavrelico in jo pil. Črna smrt se ga ni prijel in tudi drugih ljudi ne, ki so pili tak čaj ali pa so si s to vodo izpirali usta. To zel so potem imenovali bedrunc (Pimpinella saxifraga)! Od tega časa kolera ne mori več tako hudo ljudi, ki poznajo to zdravilo.⁵⁶

Piberc so nosili tudi v žepih, podoben apotropejski učinek pa sta imela tudi česen in brinje, če si ju imel pri sebi v žepu. Na Koroškem so ga namakali v žganje in stekleničko takega žganja nosili kar s seboj. Na Štajerskem so nosili s seboj seme kurjega očesa ali kuroslepa (*Anagallis phoenicea*), ki je odganjalo tudi hude duhove. Okoli vratu so si obesili križ svetega Benedikta.⁵⁷ Za časa kuge so si nosnice, oči, ušesa, senci in žile zavarovali z vinskim kisom, v katerega so namočili vinsko rutico in bezgove jagode.⁵⁸

Zdravilna moč sonca in medu je predstavljena v povedki iz Mežice na Koroškem:

Zaradi kuge so izumrli v Mežici vsi ljudje, samo pri Pustniku je še ostal en sam človek pri življenju. Ta se je branil kuge tako, da se je branil samo z medom in se vsak dan sončil tako, da je polegal ob vznožju klanca na trebuhu.⁵⁹

Za naravno razkužilo je veljal ogenj. Ponekod je, kadar je razsajala kužna bolezen, moral vsak tujec, ki je prišel v kraj, mimo ognja in šele nato so ga spustili, da je prišel v stik z ljudmi. Na Dolenjskem pa je vsak kresovalec na kresni večer v želji, da bi bil obvarovan pred kugo, trikrat preskočil kresni ogenj. V Beli krajini so še nedavno tega ob kugi zakurili kres na dvorišču in gonili živino preko njega.⁶⁰

Na Štajerskem se je do konca 19. stoletja ohranila stara šega, da so na veliko noč zjutraj zažigali kresove, imenovane vuzenice, ob tem pa so trdno verjeli, da do koder sega dim teh kresov, do tja ne bo prišla kuga in tudi ajda ne bo pozebla.⁶¹

Tudi voda je imela podobno obrambno moč pred kugo kot ogenj. V Motniku na Gorenjskem so bili prepričani, da se jih kuga ne bo prišla leto dni, če bodo na veliko soboto, še preden so »odvezali zvono-ve«, stekli k tekoči vodi in se v njej umili.⁶²

Zdravljenje

Kugo so zdravili predvsem z zdravilnimi rastlinami, kisom, vinom, medom, tobakom in številnimi drugimi naravnimi učinkovinami. Na podeželju so se ljudje obračali predvsem na vaše zdravilce, padarje in vrače, saj so bili zdravniki težko dosegljivi ter so zdravili predvsem bolnike v mestih in gradovih. V času epidemije kuge so se zdravniki odeli v posebno varovana oblačila, da se ne bi še sami okužili. Oblečeni so bili v usnje, na glavi pa so imeli masko z zastekljenimi odprtini za oči. Dolgi kljun so zapolnili z različnimi dišečimi zelišči, ki naj bi ščitila pred okužbo.⁶³

Kuga je v Ljubljani morila že v letih 1198 in 1230, najhujša pa je bila med letoma 1347 in 1350. Nato se je v Ljubljani pojavila v letih 1568 in 1569, ob njenem ponovnem izbruhu leta 1586 pa so ob zidu šentpeterskega pokopališča na bregu Ljubljane postavili majhen lazaret; pozneje so lazaretske hišice še širili in zgradili kužno bolnišnico.⁶⁴

Zdravili so se z zelišči; že Valvasor je v »Slavi vojvodine Kranjske« pisal o rastlini repuh (*Petasites officinalis*), ki raste ob vodah in dolinah ob Šmarjeških toplicah in naj bi ozdravila neozdravljive bolezni, tudi kugo. Tam piše, da ni mogoče dovolj prehvali-

⁵³ Vino, ki vsebuje veliko kisline, čreslovine, navadno tudi več alkohola.

⁵⁴ Konjak ali vinjak.

⁵⁵ Möderndorfer, *Ljudska medicina*, str. 31.

⁵⁶ Möderndorfer, *Koroške narodne pripovedke*, str. 62–63.

⁵⁷ Möderndorfer, *Ljudska medicina*, str. 32.

⁵⁸ Prav tam, str. 30.

⁵⁹ Möderndorfer, *Koroške narodne pripovedke*, str. 62.

⁶⁰ Möderndorfer, *Ljudska medicina*, str. 31.

⁶¹ Pajek, *Črtice*, str. 84.

⁶² *Letopis Matice Slovenske* 1887, str. 88–167; po Möderndorfer, *Ljudska medicina*, str. 32.

⁶³ Golec, *Kužne epidemije*, str. 37.

⁶⁴ Mal, *Stara Ljubljana*, str. 81.

ti korenin angelike (*Angelica silvestris*) zaradi njene zdravilne moči proti kugi. Piše tudi, da na Kranjskem domača zemlja ponuja zelišča, ki premagajo kugo. To so, poleg že navedenih, še: *Doronicum*, *Pimpinella saxifraga*, *Scorzonera*, *Galera*, *Veronica*, *Juniperus communis*, *Succisa*, *Gentiana*, *Potentilla erecta*, *Veleriana*, *Chelidonium maius* in *Imperatoria ostruthium*.⁶⁵

Vinko Möderndorfer je na Koroškem zapisal pri-poved o že omenjeni rastlini *Pimpinella saxifraga*, ki naj bi ljudi ozdravila kuge:

*Ljudje niso poznali nobenega zdravila proti kugi. Prileteli pa so od nekdaj ptici, Mežičanom popolnoma neznani, ki so klicali: »Piberc jej, piberc jej!« Ljudje so potem res jemali piberc (Pimpinella saxifraga) za zdravilo in okrevali.*⁶⁶

Cenjen je bil tudi šterkovc ali starkoz (*Arum maculatum*), iz njegovih listov in korenin so iztisnili sok, ki so mu dodali sladkor. Pili so ga vsako jutro in večer ter verjeli, da bo pregnal kugo, vročino in druge kužne bolezni.⁶⁷

Ob kugi in vročinskih boleznih so priporočali še vino s sokom listov in korenin šterkovca, vino, v katerem je bil kuhan zlahtnik (*Pimpinella saxifraga*). Pomagala naj bi tudi prah iz ženskega vrednjaka (*Teucrium chamaedrys*)⁶⁸ ter voda iz kislice in terjaka (sok črnega bezga s sladkorjem).

V Murski Soboti so se proti kugi zdravili z borovico (*Pinus*) in sladkim janežem (*Pimpinella anisum*).⁶⁹ Prav tako so priporočali vsako jutro in večer popiti »ehrenpreisovo vodo« z dodanim prahom zdrobljenega jetičnika (*Veronica officinalis*);⁷⁰ kuhali pa so tudi vinsko juho in ji dodali česen. Čislano zdravilo je bilo kraljevo jajce ali zlato jajce, ki so ga pripravili iz rumenjaka, terjakovega čaja iz bezgovih jagod in žafrana.⁷¹ Ponekod so na kužni mehur kot zdravilo polagali beljak ali posušeno slivo, v Murski Soboti pa so dali na kužne rane posušene krapavice (krastače).⁷² V času kuge so zelo cenili krastačo, češ da vleče kužni strup nase. Zato so krastače nekateri kuhali v mleku ali kisu, jih pojedli ali dajali kot obliž na kužne rane. Krastače so v ta namen lovili med šmarnimi mašami.⁷³

Pripovedovali so, da je neka ženska, ko je jeseni 1680 okoli Leskovca v Halozah razsajala kuga, nekemu možu, ki je obolel za kugo, svetovala, naj v kisu skuha žabo krapavico (krastačo). Kmet je ubogal, po-

jedel krastačo in spil juho, v kateri se je kuhala. Nato se je hudo potil, naslednje jutro pa je bil zdrav. To se je brž razvedelo po soseski in krapavica je zaslovela kot najzanesljivejše zdravilo proti kugi. Po vseh Halozah so lovili krapavice, jih kuhali in tudi žive nosili s seboj.⁷⁴

Proti kugi so uporabljali tudi jelenove in gamsove rogove, žveplo in vitriol v obliki praškov, pijač, obližev in obkladkov.⁷⁵ »Večna pratika« je priporočala nositi okoli vratu vrečice s prahom stolčenega pajka (*Araneida*) ali krastače (*Bufo vulgaris*) in kačji kamen.⁷⁶ Na romarskih potih so ljudje na Koroškem kupovali male podobice Matere Božje, ki so jih dajali bolnikom v jed, da bi se rešili kuge.⁷⁷

Ohranil se je tudi spomin na zdravljenje kuge s čarovnim dejanjem, imenovanim »zabijanje kuge« v drevo. Ljudje so namreč verjeli, da lahko demona bolnikove bolezni premaga pozitivni duh drevesa. V ta namen so zvrtali luknjo v drevo (lipa, hrast ali vrba), ki je veljalo za sveto. Naslednji dan so ob sončnem vzhodu v luknjo položili delček bolnikove krvi, nohtov ali las, nato so zamašili luknjo in jo zabili z žebljem. S tem so »pribili bolezen« in upali, da bo duh drevesa premagal bolezenskega demona.⁷⁸

Kuga mori živino

Tako kot med ljudmi je kuga razsajala tudi med živino. Živinsko kugo so si ljudje predstavljali v živalski podobi, predvsem v podobi svinje, koze ter teleta s pisanimi lisami in tremi nogami.⁷⁹

Medtem ko je spomin na kugo, ki je morila ljudi, v 19. stoletju marsikje že obledel, so v Prekmurju še v 90. letih 20. stoletja pripovedovali, da je kuga kazen božja, ki hodi po svetu, od vasi do vasi, od hiše do hiše in mori živino v hlevih ter kokoši po kokošnjakih. V davnih časih pa je morila tudi ljudi, zato so se zapirali pred njo v hiše ter jo z molitvami in vražami odganjali od sebe.⁸⁰

Prav tako v Prekmurju se je ohranila pripoved, ki sporoča, da so si ljudje kugo, ki mori živino, predstavljali v podobi pisanega teleta:

Kuga

Kuga je podobna velikemu pisanemu teletu. Najraje se prikaže na dvorišču ali pa v ogradi. Njena prikazen vselej nesrečo pomeni. Krava ali kako drugo živinčce pogine pri tisti hiši, kjer se je kuga prikazovala. Včasih se tudi zgodi, da kuga človeka zavaja, da ponoči kam gre. Tako je zavajala nekega bratonskega rojara (čebelarja), Špilaka, da je k ulnjaku (panju)

⁶⁵ Valvasor, *Die Ehre*, III, str. 377–380; po: Möderndorfer, *Ljudska medicina*, str. 34.

⁶⁶ Möderndorfer, *Koroške narodne pripovedke*, str. 62; Kelemina, *Bajke in pripovedke*, str. 395, op. 196/VII.

⁶⁷ Möderndorfer, *Ljudska medicina*, str. 23, 34.

⁶⁸ Prav tam, str. 34.

⁶⁹ *Slovenski gospodar* 18/12, 20. 3. 1884, str. 94.

⁷⁰ Möderndorfer, *Ljudska medicina*, str. 23.

⁷¹ Prav tam, str. 34.

⁷² *Slovenski gospodar* 18/12, 20. 3. 1884, str. 94.

⁷³ Gruđen, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 1076; po Möderndorfer, *Ljudska medicina*, str. 34.

⁷⁴ *Slovenski gospodar*, 1885, str. 198; po Möderndorfer, *Ljudska medicina*, str. 32.

⁷⁵ Valvasor, *Die Ehre*, III, str. 377; po: Möderndorfer, *Ljudska medicina*, str. 34.

⁷⁶ Möderndorfer, *Ljudska medicina*, str. 32.

⁷⁷ Košir, *Ljudska medicina*, str. 103.

⁷⁸ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 78–79.

⁷⁹ Krauß, *Südslavische Pestsagen*, str. 36.

⁸⁰ Rešek, *Brezglavjeki*, str. 91, št. 35.

*šel, pa ko je nazaj domov prišel, mu je najlepša krava poginila.*⁸¹

V zgoraj navedeni povedki so ljudje goveji kugi pripisovali tudi lastnosti bajeslovnih bitij, ki so ljudi speljala s poti, tako kot čarovnice ali nočne lučke.

Po drugi pripovedi, prav tako iz Prekmurja, pa naj bi bila kuga velika kot tele, bele barve, ponoči naj bi tavalala okoli in lajala kot pes. Če je hodila okoli naselij, so umirali ljudje in živali v vasi. Goveja kuga je bela in ima govejo glavo, svinjska kuga je bela in ima svinjsko glavo.⁸² V hlevih so za tramove zatikali blagoslovljene šibe proti svinjski kugi. Da svinje ne bi zbolele, so v hlev obesili tudi krastačo. V slovenski Istri še danes na številne hleve kot obrambne maske pribijajo konjske glave in konjske podkve. V Beli krajini so jih pribijali tudi na čebelnjake, na hlevska vrata pa narobe obrnjeno metlo, vrata pa so na drobno prebadali z nožem.⁸³

V Dražgošah so na hlevska vrata nabili križ sv. Benedikta, v Podjuni na Avstrijskem Koroškem pa so na vrata obesili iz lesa izrezljano *tatmanovo*⁸⁴ glavo.⁸⁵ Slovenci ob Rabi (v Porabju) so živini v rogove zvrtili luknje in vanje vtaknili lističe z različnimi obrambnimi uroki »zapretki«.⁸⁶

V 18. stoletju je bila v slovenskem prostoru pogosto uporabljena knjiga živinozdravnika in ranocelnika Johanna Gottlieba Wolsteina, ki jo je v slovenščino prevedel Ljubljancan Jožef Ignacij Fanton de Brunn, veterinar kranjske province in fizik v Idriji, ki je knjigo leta 1784 poslovenil pod naslovom *Bukvze od shvinskih bolesni sa kmetesbke ludy*.⁸⁷ Pozneje je prevod knjige popravil Anton Tomaž Linhart in jo izdal pod naslovom *Bukve od kug inu bolesen Goveje shivine, tih Ovaz inu Svin*; knjiga je izšla leta 1792 v Ljubljani in vsebuje tudi nasvete za zdravljenje živinske kuge.

Živino so torej proti kugi zdravili tudi z zelišči. V Loških hribih se je še v novejši čas ohranila praksa, da so na sveti večer in velikonočno soboto hrani za živino primešali korenine planinskega encijana (*Gentiana*), najpogosteje pa brinje in česen,⁸⁸ da bi od živali odvrgnili kugo.

Namesto zaključka

Ker se je kuga pogosto širila z vojsko, na Balkanu še posebej z otomanskimi vdori, se je potem, ko

so bili Turki dokončno potisnjeni iz srednjega Podonavja, umaknila iz naših krajev.⁸⁹ Vendar pa so se namesto nje začele širiti druge epidemije, predvsem kolera, koze, trebušni tifus, španska gripa in danes pandemija COVID-19. Čeprav je razvoj znanosti in predvsem tehnološki napredek sodobnega razvitega sveta že močno izbrisal spomin na kugo, ga je pandemija COVID-19 ponovno oživila; kuga se je povrnila v mentalni diskurz ljudi. Razmere so spodbudile spomine na že pozabljeno pripovedno izročilo, literaturo in likovno umetnost, ki se navezuje na ta obdobja.

V težkih situacijah, kakršna je izbruh epidemije ali celo pandemije, se ljudje prilagajajo nastalim razmeram in iščejo pot iz krize. V vsakodnevnih praksah in pripovedih lahko prepoznavamo, kako so se ljudje skušali braniti pred kužno epidemijo in kako so bolezen zdravili. Epidemije iz preteklih obdobij so v izročilu obravnavane z veliko resnostjo in zaskrbljenostjo. Po drugi strani je iz povedk o epidemiji kuge čutiti velik strah ljudi, kugo pogosto predstavljajo v personificirani podobi in pripovedujejo, kako se je širila, kam se je namenila, kako je potovala, delovala ipd.

Zanimivo je, da kljub večstoletnemu časovnemu zamiku danes opažamo veliko podobnih načinov obrambe: zapornice, zapiranje meja, karantena, kazni za prekršitev pravil, seznam učinkovin in prehranskih sestavin, ki naj bi pomagale proti tej bolezni ipd. Večje razlike so v pripovedni kulturi, ki se danes širi večinoma kar prek svetovnega spleta,⁹⁰ predvsem pa je očiten velik napredek v zdravstvu.

VIRI IN LITERATURA

ČASOPISI

Letopis Matice Slovenske, 1887.

Slovenski gospodar, 1884, 1885.

Zgodnja Danica, 1880.

LITERATURA

Aškerc, Anton: Ponočna potnica. *Ljubljanski zvon* 10/7, 1. 7. 1890, str. 385.

Beitl, Richard: *Im Sagenwald. Neue Sagen aus Vorarlberg*. Feldkirch: Montfort Verlag, 1953.

Bronner, F. J.: *Von deutscher Sitt und Art. Volkssitten und Volksbräuche in Bayern im Kreislauf des Jahres dargestellt*. München: Kellner, 1908.

Bühli, Arnold: *Sagen aus Graubünden* 1, 2. Aarau: Verlag Sauerländer, 1933, 1935.

Christiansen, Reidar Th.: *The Migratory Legends. A Proposed List of Types with a Systematic Catalogue of the Norwegian Variants* (FF Communications

⁸¹ Kūhar, Narodno blago, str. 58, št. 50; ponatis: Kūhar, *Ljudsko izročilo*, str. 148.

⁸² Möderndorfer, *Ljudska medicina*, str. 29.

⁸³ Prav tam, str. 32.

⁸⁴ Tatman je bil na Koroškem – pogosto v podobi povodnega moža – upodabljan v apotropijske namene na vodnjakih in poslopijih.

⁸⁵ Möderndorfer, *Ljudska medicina*, str. 32.

⁸⁶ Prav tam, str. 32.

⁸⁷ Štrekelj, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 465.

⁸⁸ Möderndorfer, *Ljudska medicina*, str. 29.

⁸⁹ Mal, *Stara Ljubljana*, str. 84.

⁹⁰ Več o tem: Kropelj Telban, *Emotions of Fear* (v tisku).

- 175). Helsinki: Academia scientiarum Fennica, 1958.
- Dolenc, Milan: *Zagovori v slovenski ljudski medicini ter zarotitve in apokrifne molitve* (ur. Zvonka Zupančič Slavec in Marija Makarovič). Ljubljana: Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete Univerze v Ljubljani, 1999.
- Drobnič, Josip: Slovenska pripovedka o Neteku. *Kmetijske in rokodelske novice* 5/7, 1847, str. 24.
- Golec, Boris: Kužne epidemije na Dolenjskem med izročilom in stvarnostjo. *Kronika* 49, 2001, št. 1–2, str. 23–64.
- Graber, Georg: *Sagen aus Kärnten. Gesammelt und herausgegeben von Dr. Georg Graber*. Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, Theodor Weischer, 1914.
- Grafenauer, Ivan: Neték in »Ponočna potnica« v ljudski pripovedki. *Razprave Razreda (II.) za filološke in literarne vede IV*. Ljubljana: SAZU, 1958, str. 157–201.
- Grimm, Jacob: *Deutsche Mythologie*. Göttingen: Dieterich'sche Buchhandlung, 1835.
- Grimm, Jacob in Grimm, Wilhelm: *Deutsche Sagen, herausgegeben von den Brüdern Grimm*, vol. 1. Berlin: In der Nicolaischen Buchhandlung, 1816.
- Gruden, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda*. V Celovcu: Družba sv. Mohorja, 1910–1916.
- Gunnell, Terry: Mists, Magicians and Murderous Children: International Migratory Legends Concerning the "Black Death" in Iceland. *Northern Lights. Following Folklore in North-Western Europe* (ur. Séamas Ó Catháin). Dublin: University College Dublin Press 2001, str. 47–59.
- Hiiemäe, Reet: *Esti katkupärimus* [Estonian Plague Tradition]. Tartu: Estonian Literary Museum, 1997.
- Hiiemäe, Reet: Narrative Maps of Danger as a Means of Subjective Protection. *Etnološka tribina* 39, 2016, št. 46, 176–186.
- Kelemina, Jakob: *Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva*. Celje: Družba sv. Mohorja, 1930.
- Košir, Pavel: Ljudska medicina na Koroškem. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 17, 1922, str. 20–32.
- Krauß, Friedrich S.: *Südslavische Pestsagen*. (Separat- abdruck aus dem XIII. Bande [Neue Folge III. Band] der »Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien«). Wien: Verlag des Verfassers, 1883.
- Krauß, Friedrich Salomon: *Volksglaube und religiöser Brauch der Südslaven vorwiegend nach eigenen Ermittlungen*. Münster: Münster, 1890.
- Kropej, Monika: *Od ajda do zlatoroga. Slovenska bajeslovna bitja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2008.
- Kropej Telban, Monika: Emotions of Fear in the Narratives about the Plague and the Contemporary Pandemic. *Studia mythologica Slavica* 25, 2022 (v tisku).
- Kühlar, Števan: Národno blágo vogrskij Slovancof. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 8, 1911, str. 47–76.
- Kühlar, Števan: *Ljudsko izročilo Prekmurja* (zbral in uredil Vilko Novak). Murska Sobota: Pomurska založba, 1988.
- Mal, Josip: *Stara Ljubljana in njeni ljudje. Kulturno-zgodovinski oris*. Ljubljana: Mestni muzej Ljubljana, 1957.
- Möderndorfer, Vinko: *Koroške narodne pripovedke*. Celje: Družba sv. Mohorja, 1940.
- Möderndorfer, Vinko: *Ljudska medicina pri Sloven- cib* (Classis II, Gradivo za narodopisje Sloven- cev). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1964.
- Pajak, Josip: *Črtice iz duševnega žitka štaj. Slovencev*. Ljubljana: Blasnik, 1884.
- Rešek, Dušan: *Brezglavjeki*. Ljubljana: Kmečki glas, 1995.
- Simpson, Jacqueline in Roud, Steven: *A Dictionary of English Folklore*. Oxford: Oxford University Press, 2003.
- Slekovec, Matej: Kuga na slovenskem štajerskem. *Slovenski gospodar* 17/18, 3. 5. 1883, str. 142.
- Softić, Aiša: Zapisi usmenih predaja o kugi u Bosni i Hercegovini s kraja 19. stoljeća. *Godišnjak. Centar za balkanološka ispitivanja / Jahrbuch. Zentrum für Balkanforschungen* 49 (ur. Blagoje Govedarica). Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2020, str. 155–169.
- Svetokriški, Janez: *Sacrum promptuarium* (ur. Mirko Rupel). Koper: Lipa, 1991.
- Štrekelj, Karel: *Zgodovina slovenskega slovstva* I–II; III–IV (ur. Matija Ogrin). Ljubljana: Založba ZRC, 2012, 2014.
- Tangherlini, Timothy R.: Ships, Fogs and Traveling Pairs. Plague Legend Migration in Scandinavia. *The Journal of American Folklore* 101 (400), 1988, str. 176–206.
- Travner, Vladimir: *Kuga na Slovenskem*. Ljubljana: Življenje in svet, 1934.
- Trdina, Janez: Verske bajke na Dolenjskem: Netek. *Ljubljanski zvon* 1/9, 1. 9. 1881, str. 537.
- Valjavec, Matija: *Narodne pripovedke skupio u i oko Varaždina Matija Kračmanov Valjavec*. U Varaždinu: Josip pl. Platzer, 1858.
- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre des Herzogthums Krain*. I–IV. Laybach, Nürnberg: 1689.

S U M M A R Y

Folktales about the Plague and Healing Practices against It in Narrative Folklore

Folktales about the plague have been preserved in oral tradition as depictions of conditions imposed by the plague epidemic as well as protection against the disease and its treatment or as folktales about the Plague—the demon that killed people and cattle. The set of plague motifs in folktales was already catalogued by the Norwegian folklorist Reidar Christiansen in his “Migratory Legends” (1958) under points 7080–7095. However, as materials preserved in the archives of research institutions and in printed sources suggest, folktales about the plague were thematically much more diverse. One of the few Slovenian folklorists who wrote about the plague accompanied by hunger personified as the insatiable fabled creature *Netek* was Ivan Grafenauer (1958). The plague was often associated with hunger in the form of the *Netek* in Slovenian folklore. Similar folktales have been preserved in the Alpine region, especially in Central Europe, among the Rhaeto-Romance people in Switzerland, and in Vorarlberg in Austrian Alps in the form of a voracious little man, the *Glutton*. Oral traditions in other regions reported on this, too. In Bosnia and Herzegovina, the plague was said to be followed by a year of hunger (Softić 2020). In fearful expectation of the plague, believed to roam around in the shape of a woman, Rumanian farmers would leave plenty of food on the side of the road for all travelers to fend off the arrival of the disease.

In the European area, the plague was personified as a woman, a man, a boy, a girl, or a plague pair. Where the word “death” is of masculine gender, the plague was often presented as a man, and where it is assigned female gender, the plague, too, was analogously featured as a woman. Similarly widespread were the notions of a plague pair, a husband and a wife wandering from place to place together, bringing the plague. In the German folktale from Schweinfurt on the river Main, male Death cut grass and his wife, female Death (the Plague) raked. Similar folktales were also documented in Bavaria in Germany and in Austrian Carinthia.

Swedish folktales narrate about the plague coming from the south in the form of a beautiful little boy, followed by a plague damsel (*pestflicka*), who passed her broom for the last time in front of the gate, causing everyone in the village to die.

In Estonian folklore, the plague was personified as a man, a boy, or a black man. According to Reet Hiimäe, legends about places where the spread of the plague is mentioned may be used to establish a

mental map indicating areas where the plague threat emerged as well as possibilities to escape from it or prevent its arrival.

In Europe, there were widely held conceptions that the Plague was unable to cross a body of water by itself and that it frequently let itself be carried or transferred to another place. Timothy Tangherlini observes that Scandinavians often narrated about the plague traveling a predesignated route to selected destinations and letting itself be ferried across a river or sea to an island. Similar folktales were documented in the Franco-Breton, Prussian, and Polish traditions. They were commonly known among Southern Slavs, many of which were published by Matija Valjavec and Friedrich Krauß, and they also inspired the Slovenian poet Anton Aškerc (*Ponočna potnica*, 1890). Folktales frequently mention that the plague feared dogs and cats, and that it was repelled by the rooster’s crow.

The memory has also been preserved of the ancient Southern Slavic agrarian ritual of “plowing out” the plague. To ward off the disease, people “plowed” it in various ways, for example, women by dragging the plows around the village and creating the same furrow three times. The folklore from the surroundings of Bosanska Gradiška narrates about twin sisters and two black oxen being found in a village. A new plow had to be built overnight and then the sisters, completely naked, plowed a furrow around the entire village. This custom ascribed magic powers not only to the circle drawn to protect against evil forces but also and above all to dragging the plow around the village as a magic act, where it was also important who performed the plowing and how.

People also tried to protect themselves against the plague with incantations and defensive magic symbols or letters and spells against the plague, very few of which have been preserved. The oldest known Slovenian charm against the plague is contained in the Carinthian *Duhovna brauna* (Spiritual Defense) from 1740. People also wore pouches around their necks, with incantations, charms, and magic symbols sown in to keep the plague away.

To overcome the pestilence, people erected plague columns, churches, and chapels dedicated to patron saints against the plague, especially St. Roch, St. Sebastian, St. Rosalie, and St. Barbara, as well as St. Oswald in Carinthia.

Violations of the ban on traveling to other places where the plague had not yet erupted could sometimes be very serious, and they could also result in death. A tale, preserved in Treibach in Austrian Carinthia, narrates about the misfortunate destiny of a girl that was thrown into a pit and buried alive to stop the plague from spreading. Plague guards posted in towns prohibited passage to people and goods without health certificates, called “fede.”

Most of all, however, people protected themselves

against the plague and cured it with herbal remedies and apotropaic acts. Houses and barns were smoked with juniper (*Juniperus communis*) and charcoal, mixed with Alpine valerian (*Valeriana celtica*), myrrh (*Commiphora*), and incense. Regarding plants, special healing powers were ascribed to garlic, burnet-saxifrage (*Pimpinella saxifraga*), angelica (*Angelica silvestris*), butterbur (*Petasites officinalis*), starch-root (*Arum maculatum*), and heath speedwell

(*Veronica officinalis*). Toads (*Bufo vulgaris*), spider (*Araneida*), and snake stone were also used as medicines or apotropaic remedies.

In such difficult situations as epidemic or even pandemic outbreaks, people adapt to the new circumstances and seek a way out of the crisis. Daily practices and narratives provide an insight into how people sought to protect themselves against the plague epidemic and how they cured the disease.

Štev. 7.

V Ljubljani 1. malega srpana 1890.

Leto X.

Ponôčna pótnica.

Balada po národnem motivu.

Po nebu ščip plava,
Šumí, šumí Drava . . .
»Prepélji, brodník, me takój!
Oh, méni mudí se;
Še predno zdaní se,
Mi daleč je priti nocój.«

Po nebu ščip plava,
Šumí, šumí Drava . . .
Čez reko čoln črni letí;
A pótnica pózna,
Orjaška in grózna
Z brodníkom v njem tiho sedí.

»Obráz — kost in koža,
Tvoj stas — kost in koža . . .
Mrtvášk iz úst diše ti puh!
Pod čélom prikrita
Dva óglja gorita . . .
Živ človek si, ali si duh?«

»Káj znoj si otíraš?
Káj v mé se ozíraš?
Napréj, napréj tiraj svoj čoln! . . .«
In žena vzravná se,
Glej, véča se, ráse:
Ves čoln že je skoro je poln.

Po nebu ščip plava,
Šumí, šumí Drava . . .
Pri bregu! Čoln búti na kráj . . .
»Kdo tujka si grózna?
O, pótnica pózna!
Brodniño odštèj mi sedáj!«

»Za máno smrt bleđa,
Puščóba in beda,
Strah, stok in drgèt pred menoí!
Kdo tvoja sem drúga?
Imé mi je — Kúga!
Nocój grem na dėsni breg tvoj.

»V dom vsak se odpravim,
Ljudí vse podavim . . .
A tebi naj milost storím!
Ne boš čul vpijóčih
In gledal ne mróčih —
Zdaj prvega tébe vmorím!«

A. Aškerc.

Urška Bratož
Luka Hekič
Monika Kropej Telban
Boris Golec
Katarina Keber

KRONIKA

ISSN 0023-4923 (tiskana izdaja)
ISSN 2670-6865 (spletna izdaja)
UDK 94(497.4)